

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ ПРОТИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

THEORETICAL PROBLEMS OF DETERMINATION AND PRACTICAL APPLICATION OF THE CONCEPT OF CRIME AGAINST THE LAND RESOURCES OF UKRAINE

Шульга А.М., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена актуальним питанням визначення такого явища, як злочин проти земельних ресурсів. У статті аргументується необхідність дослідження процесу формування визначення поняття злочину проти земельних ресурсів України і його вплив на правозастосовну практику. В теорії кримінального права загальне визначення поняття злочину було об'єктом багатьох наукових досліджень. Поняття злочину проти земельних ресурсів України має бути універсальною і фундаментальною категорією. Це пов'язано з тим, що воно формує зміст кримінально-правових заборон щодо земельних правопорушень; дає змогу відмежовувати злочини проти земельних ресурсів від аналогічних адміністративно-правових деліктів та інших правопорушень; слугує оптимальному визначенню складів злочинів у досліджуваній сфері; визначає обсяг завдань у процесі протидії та запобігання цим злочинам. Правильне визначення злочину проти земельних ресурсів впливає на криміналізацію і декриміналізацію діянь, що входять до групи цих правопорушень, а також створює умови для розуміння юридичної природи злочинів проти земельних ресурсів як соціально негативної категорії.

У статті доведено, що визначення будь-якого злочину чи групи злочинів повинно ґрунтуватися на законодавчо закріпленій дефініції, передбаченій у ст. 11 КК. Наголошується, що визначення поняття злочинів, які розглядаються, має охоплювати: а) ознаки поняття злочину, передбачені у ст. 11 КК; б) характерні об'єктивні й суб'єктивні ознаки складів злочинів, що входять до групи злочинів проти земельних ресурсів; в) логічно вивірену наукову термінологію у назвах зазначених діянь. Сформульовано визначення поняття «злочини проти земельних ресурсів». Ним пропонується визнавати суспільно небезпечні винні діяння (дію або бездіяльність), передбачені відповідними статтями Розділів VI і VIII Особливої частини КК України, які вчиняються відповідним суб'єктом і посягають на відносини у сфері земельної власності, охорони, раціонального використання й відтворення земельних ресурсів. При цьому суттєвими ознаками досліджуваних злочинів є суспільна небезпека діяння, його протиправність, винність, суб'єкт злочину і об'єкт кримінально-правової охорони. Недоцільним убачається виділяти караність як самостійну ознаку цих злочинів, оскільки вона логічно випливає з ознаки «протиправність».

Ключові слова: земельні ресурси, злочин проти земельних ресурсів, поняття злочину, суспільна небезпека, протиправність, винність, суб'єкт злочину, об'єкт кримінально-правової охорони.

The article deals with the pressing issues of defining such a phenomenon as a crime against land resources. The article argues the need to study the process of forming the definition of crime against land resources of Ukraine and its impact on law enforcement practice. In the theory of criminal law, the common definition of the concept of crime has been the subject of much scientific research. The concept of crime against the land resources of Ukraine should be a universal and fundamental category. This is due to the fact that it forms the content of criminal bans on land offenses. Allows to distinguish crimes against land resources from similar administrative and legal offenses and other offenses. Serves the optimal definition of crime in the investigated area. Defines the scope of tasks in the process of countering and preventing these crimes. Correct definition of crime against land resources influences the criminalization and decriminalization of acts within the group of these offenses. It also creates the conditions for understanding the legal nature of crimes against land resources as a socially negative category.

The article proved that the definition of any crime or group of crimes should be based on the statutory definition provided for in Art. 11 of the Criminal Code. It is emphasized that the definition of the crime under consideration should cover: a) the features of the crime concept provided for in Art. 11 of the Criminal Code, b) the characteristic objective and subjective features of the composition of crimes within the group of crimes against land resources, c) logically adjusted scientific terminology in the names of these actions. The definition of the concept of "crimes against land resources" is formulated. It proposes to recognize socially dangerous acts (acts or omissions) provided for in the relevant articles of Sections VI and VIII of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, which are committed by the respective entity and affect relations in the field of land ownership, protection, rational use and reproduction of land resources. At the same time, significant danger of investigated crimes is the public danger of the act, its illegality, guilt, the subject of the crime and the object of criminal protection. It is inappropriate to identify punishment as an independent feature of these crimes, because it logically follows from the sign of "wrongfulness".

Key words: land resources, crime against land resources, concept of crime, public danger, wrongfulness, guilt, subject of crime, object of criminal protection.

Земельні ресурси являють собою невіддільну частину всього комплексу навколишнього природного середовища. Від якісного та кількісного стану земельних ресурсів залежить якість існування людини на Землі, тому цей елемент навколишнього природного середовища потребує охорони. Охорона земельних ресурсів повинна здійснюватися як організаційними, технічними, так і правовими засобами. Серед останніх одним із найважливіших є встановлення кримінальної відповідальності за найбільш небезпечні земельні правопорушення. Чинний Кримінальний кодекс України містить такі норми, якими передбачена кримінальна відповідальність за земельні правопорушення: ст. 197-1 – «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», ст. 239 – «Забруднення або псування земель», ст. 239-1 – «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель», ст. 239-2 – «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великому розмірі», ст. 254 – «Без-

господарське використання». Також є й інші кримінально-правові норми, якими передбачається відповідальність за посягання як на довкілля загалом, так і на окремі його елементи. Такі діяння опосередковано порушують відносини, пов'язані з раціональним використанням, охороною та відтворенням земельних ресурсів. Це, зокрема, злочини передбачені ст. ст. 236 – «Порушення правил екологічної безпеки», 237 – «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення», 240 – «Порушення правил охорони надр», 252 – «Умисне знищення або пошкодження території, узятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду». Чинне кримінальне законодавство передбачає також й інші склади, розміщені в інших розділах Особливої частини, в яких фігурують земельні ресурси як об'єктивні ознаки.

У теорії кримінального права загальне визначення поняття злочину було об'єктом багатьох наукових досліджень. Розвитком цього питання свого часу займалися,

зокрема, такі вчені: О.Ф. Кістяківський, Н.Д. Сергієвський, В.Д. Спасович, М.С. Таганцев. У більш пізній час – М.І. Бажанов, Ф.Г. Бурчак, М.Д. Дурманов, М.Й. Коржанський, В.О. Навроцький, А.А. Пюнтковський, В.В. Сташис, В.Я. Тацій та інші.

Відсутність чіткого теоретичного визначення поняття злочину проти земельних ресурсів України не дає змоги окреслити коло суспільно небезпечних діянь, які підпадають під дію кримінально-правових норм, предметом яких є земельні ресурси (земельні ділянки, землі сільськогосподарського призначення, поверхневий родючий шар ґрунту), що ускладнює, а в деяких випадках унеможливує застосування відповідних кримінально-правових норм на практиці. Для вирішення зазначеної проблеми вбачається за необхідне через з'ясування ознак злочинів проти земельних ресурсів дійти до чіткого визначення поняття цих злочинів [1, с. 210–213]. Проблема визначення поняття злочину є однією з центральних у науці кримінального права. Всі інші питання так чи інакше обертаються довкола цієї проблеми.

Відповідно до законодавчого визначення (ч. 1 ст. 11 КК України), злочин є передбачене Особливою частиною чинного КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Це визначення поняття злочину є загальним та універсальним, тобто воно застосовується до будь-якого злочинного діяння. Відповідно, обов'язковими ознаками будь-якого злочину (зокрема, й земельних) є такі: 1) суспільна небезпека злочинного діяння; 2) винність; 3) протиправність; 4) караність [2, с. 73–77]. Такої позиції дотримується більшість теоретиків кримінального права [3, с. 60, 61; 4, с. 46]. Окремі автори поділяють ознаки злочину на обов'язкові та додаткові. До перших належить суспільна небезпека та протиправність діяння, а до других – винність і караність [5, с. 694, с. 748, с. 748]. Як самостійну ознаку пропонують розглядати ще й аморальність [6, с. 76], але така ознака вбачається зайвою, тому що будь-яке суспільно небезпечне, винне, протиправне та каране діяння за своєю суттю вже є аморальним.

Питання визначення поняття злочину актуальне у всі часи. Злочин як явище виникає з появою держави та існує у ній. Це пов'язано із законодавчим закріпленням протиправності та небезпечності окремої антисоціальної поведінки певної групи членів суспільства. Саме держава зобов'язалася забезпечувати захист суспільства від злочинних посягань шляхом застосування покарання. У майбутньому, з часом, з розвитком суспільства злочин стає явищем, котре об'єднує найнебезпечніші антисоціальні прояви. При цьому «злочин» є категорією досить динамічною. Навіть в одному і тому самому суспільстві протягом невеликого проміжку часу підходить до розуміння злочинного і незлочинного можуть суттєво змінюватись.

Визначення поняття злочину у кримінальному законі є універсальною та фундаментальною категорією [7, с. 73–77; 8, с. 243; 9, с. 32; 10, с. 10]. Тому визначення поняття злочину у сфері охорони земельних ресурсів України має відповідати загальному поняттю злочину. Це пов'язано з тим, що визначення злочину: по-перше, лежить в основі змісту кримінально-правових норм Особливої частини КК України; по-друге, дає змогу відмежовувати складі злочинів у сфері охорони земельних ресурсів від аналогічних адміністративно-правових деліктів; по-третє, пов'язане з іншими нормами та інститутами Загальної частини КК, які використовуються під час застосування норм щодо зазначеного виду злочинів; по-четверте, слугує оптимальному визначенню кола діянь у досліджуваній сфері; по-п'яте, сприяє правильному розумінню суті цих діянь; по-шосте, є важливим для побудови санкцій зазначених складів злочинів; по-сьоме, має значення для визначення цілей окремої кримінально-правової норми в зазначеній сфері; по-восьме, необхідне для визначення

обсягу завдань у запобіганні злочинам у сфері охорони земельних ресурсів; по-дев'яте, впливає на криміналізацію і декриміналізацію діянь у цій сфері; по-десяте, нагальне для створення системи кримінально-правової охорони земельних ресурсів, і нарешті, по-одиннадцяте, важливе для вдосконалення законодавства і правозастосовної діяльності в окресленій сфері. До цього можна додати, що визначення злочинів проти земельних ресурсів дасть змогу відмежовувати їх від аналогічних кримінальних правопорушень.

КК України закріплює загальне визначення поняття злочину, яке прийнятне для будь-якого суспільно небезпечного винного та протиправного діяння. Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України, злочин є передбачене Особливою частиною чинного КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. У теорії кримінального права виділяються змістовні (матеріальні) та нормативні (формальні) ознаки злочину [11, с. 341]. Присутні різноманітні погляди на зміст і сутність цих ознак. Відповідно, обов'язковими ознаками будь-якого злочину (зокрема, й проти земельних ресурсів) є такі: суспільна небезпека – матеріальна ознака злочинного діяння [12, с. 39–44; 13, с. 20–23]; винність [14, с. 48; 15, с. 44]; протиправність – формальна ознака злочину [2, с. 73–77]; караність [16, с. 49]. Хоча у КК України не називається окремо така ознака, як караність діяння, але її обов'язковість впливає з передбачуваності діяння КК: якщо діяння передбачає чинне кримінальне законодавство як злочин, то за нього є також відповідне покарання [9, с. 32]. Існують й інші позиції щодо ознак злочину [17, с. 49; 18, с. 43, 44; 19, с. 79].

Відповідно, диспозиція і санкція – невіддільні частини конкретної норми Особливої частини КК України, тому як самостійну ознаку виділяти «караність» убачається недоцільним. Ця ознака ускладнює розуміння поняття злочину. Достатньою є ознака «протиправність» суспільно небезпечного діяння як така, що охоплює і передбаченість діяння як злочину, його караність – санкцією статті Особливої частини КК України. Проведений критичний аналіз наявних думок щодо юридичної сутності матеріальних і формальних ознак злочину, а конкретно – злочинів проти земельних ресурсів України, дає змогу говорити про їхню відносну схожість.

Слід зазначити, що особливістю злочинів проти земельних ресурсів є те, що до їхнього складу входить й злочин, розташований у Розділі VI «Злочини проти власності» – самовільне зайняття земельної ділянки (ч. ч. 1 і 2 ст. 197-1 КК України). Визначення злочинів проти власності має звучати так само, як і визначення злочинів проти довкілля і лише з одним уточненням – наявним особливим об'єктом кримінально-правової охорони. Отже, злочинами проти власності потрібно визнавати суспільно небезпечні винні (умисні чи необережні) діяння, передбачені Розділом VI Особливої частини, які вчиняються відповідним суб'єктом і порушують відносини власності.

Зважаючи на проведений аналіз позицій щодо загального визначення поняття злочину, а також із врахуванням критичних зауважень щодо нього і застосовуючи законодавче визначення поняття злочину (ч. 1 ст. 11 КК України), пропонується уніфіковане, але конкретне у своєму застосуванні визначення поняття злочину проти земельних ресурсів. Наприклад, злочином проти земельних ресурсів слід визнавати суспільно небезпечне винне (умисне) діяння (дію або бездіяльність), передбачене відповідними статтями Розділу VI та Розділу VIII Особливої частини КК України, яке вчинюється відповідним суб'єктом і посягає на відносини у сфері земельної власності, а також охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів [20, с. 205–209; 1, с. 212].

Відповідно до такого визначення, злочини проти земельних ресурсів мають такі специфічні матеріальні

та формальні ознаки: а) суспільна небезпека діяння; б) винність; в) протиправність; г) суб'єкт злочину; г) об'єкт кримінально-правової охорони. Саме сукупність усіх названих ознак буде свідчити про те, що конкретне діяння є злочином проти земельних ресурсів. Встановлення та юридичне закріплення поняття злочину конкретного виду має прикладне значення. Це знімає протиріччя під час здійснення кваліфікації діянь і відмежування злочину від іншого правопорушення.

Перша матеріальна ознака злочинів проти земельних ресурсів – суспільна небезпека діяння. Вона вказує на важливість охоронюваного блага, соціальної цінності, суспільних відносин, сфер життєдіяльності тощо та на характер негативних наслідків для особи, суспільства, держави. Суспільна небезпека діяння впливає на процеси нормотворчості (криміналізації і декриміналізації) та застосування кримінально-правових норм (кваліфікації діяння й індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання). Її формують об'єктивні та суб'єктивні особливості діяння, тобто його об'єктивні та суб'єктивні ознаки. При цьому, як зазначається, визначальним для тлумачення суспільної небезпеки є важливість об'єкта кримінально-правової охорони. У нашому випадку суспільна небезпека полягає в тому, що: 1) земля як обов'язковий складник земельних ресурсів є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави; 2) діяння, що входять до злочинів проти земельних ресурсів, заподіюють шкоду людині, суспільству, природі тощо; 3) підвищений ступінь суспільної небезпеки вказаних злочинів визначається тим, що всі вони вчинюються умисно.

Другою ознакою злочинів проти земельних ресурсів є винність. Ця ознака впливає з попередньої та логічно з нею пов'язана. Вона означає, що всі злочини проти земельних ресурсів вчиняються виключно умисно. На це вказується як у самій диспозиції, так і визначається механізмом заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. При цьому варто зазначити, що деякі з цих злочинів також можуть характеризуватися подвійною формою вини.

Про винність слід говорити у двох аспектах. Перший – як ознака злочину. Другий – як складова частина суб'єктивної сторони складу злочину. У контексті цього питання винність – це ознака злочину проти земельних ресурсів. Тут треба зазначити, що будь-яке суспільно небезпечне діяння є актом вольової та свідомої поведінки суб'єкта, а свідомість і воля – це суб'єктивні критерії такої поведінки. Тому будь-який із злочинів, що входить до групи злочинів проти земельних ресурсів, є актом свідомої і вольової поведінки суб'єкта. Відповідно, обов'язковою суб'єктивною ознакою злочину проти земельних ресурсів є винність діяння суб'єкта.

Третя ознака злочину проти земельних ресурсів – протиправність діяння. Ця ознака означає закріплення суспільно небезпечного діяння земельної спрямованості в конкретній нормі Особливої частини чинного КК України (ч. ч. 1 і 2 ст. 197-1, а також ст. ст. 239, 239-1, 239-2, 254 КК України). Ми свідомо не визнаємо як самостійну ознаку караність, про що говорилося вище. Причини такі: по-перше, структура самої статті Особливої частини КК України вже передбачає вид і розмір покарання і, по-друге, покарання не завжди може наставати за вчинення злочину, наприклад за першої форми реалізації кримінальної відповідальності [11, с. 343].

Четверта ознака злочинів проти земельних ресурсів – це те, що вони можуть бути вчинені лише відповідним суб'єктом – загальним чи, залежно від особливостей об'єктивної сторони, – спеціальним. При цьому вік відповідальності в усіх випадках – 16 років. Проблемні питання щодо можливості відповідальності юридичних осіб за злочини проти земельних ресурсів буде розглянуто

у Розділі 5 нашого дослідження. Про суб'єкта злочину слід говорити у двох випадках. По-перше, суб'єкт як складник поняття злочину. По-друге, суб'єкт як елемент складу злочину. У цьому контексті суб'єкт є складовою частиною поняття злочину проти земельних ресурсів України.

П'ята ознака злочинів проти земельних ресурсів характеризуються особливим об'єктом кримінально-правової охорони, який є досить різноманітним. Це і відносини земельної власності, і відносини у сфері екологічної безпеки, і відносини у сфері здійснення сільськогосподарської діяльності тощо. Об'єкт кримінально-правової охорони визначає спрямованість засобів кримінально-правового впливу на порушників кримінально-правових норм. Відповідно, у злочинах проти земельних ресурсів такими об'єктами є відносини власності, довкілля, сфера сільськогосподарської діяльності й опосередковано – життя та здоров'я людей.

З усіх наведених ознак, притаманних саме злочину, визначальною є суспільна небезпека діяння. Залежно від наявності або ж її відсутності земельні правопорушення поділяються на такі: а) малозначні (адміністративні правопорушення) та б) суспільно небезпечні (злочини) [21, с. 65]. Окремо слід виділити такий вид кримінального правопорушення, як кримінальний проступок, який характеризується своєю невеликою суспільною небезпечкою.

У світлі тенденції до розмежування злочинних діянь на кримінальні проступки та саме злочини варто проаналізувати питання щодо кримінальних проступків. Цей елемент кримінальної відповідальності має знижений ступінь суспільної небезпеки, порівняно зі злочинним діянням, за який може бути призначене покарання, не пов'язане з обмеженням чи позбавленням волі, і яке не тягне за собою судимість [22, с. 177]. Сьогодні малозначні земельні правопорушення караються відповідно до норм адміністративного права, а суспільно небезпечні – кримінального. Одні й ті ж самі земельні правопорушення залежно від часу, етапу розвитку суспільства можуть становити більшу чи меншу суспільну небезпеку або зовсім її втрачати. Земельні правопорушення, за які не встановлена ні адміністративна, ні кримінальна відповідальність, не характеризується як суспільно небезпечні чи суспільно шкідливі. За такі діяння може наставати цивільно-правова або дисциплінарна відповідальність.

Кримінальна відповідальність передбачається чинним законодавством лише за окремі види земельних правопорушень: самовільне зайняття земельної ділянки (ч.ч. 1 і 2 ст. 197-1 КК України); забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України); незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України); безгосподарське використання права власності (ст. 254 КК України). Зазначені кримінально-правові норми в принципі, так би мовити, «вписуються» в загальну правову систему і фактично забезпечують певною мірою охорону земельних відносин і форм власності на землю та виконують попереджувальну (превентивну) функцію. Це пов'язано з конституційним закріпленням права власності на землю та рівності всіх форм власності на неї, а також право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50 Конституції України).

При цьому слід зазначити, що розміщення кримінально-правових норм викликає обґрунтовану критику. Якщо зважати на характеристику об'єкта зазначених злочинів, то частина їх, що розміщена у Розділі VIII «Злочини проти довкілля», мають інший основний безпосередній об'єкт. Наприклад, під час вчинення незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) або незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах

(ст. 239-2 КК України), насамперед порушується право земельної власності, а вже потім увесь комплекс екологічних чинників існування земельних ресурсів – ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель або земель водного фонду. Отже, зазначені склади, як убачається, повинні міститися у Розділі VI «Злочини проти власності».

Щодо посягань на земельні ресурси в контексті екологічних відносин у сфері забезпечення екологічної безпеки, то варто наголосити на такому. До Розділу VIII «Злочини проти довкілля» фактично належить лише один склад – це забруднення або псування земель (ст. 239 КК України). Саме забруднення або псування земель заподіює, насамперед, екологічну шкоду як самим земельним ресурсам, так й іншим елементам єдиної взаємопов'язаної екосистеми. Через забруднення земельних ресурсів зменшується народжуваність населення та збільшується його смертність і захворюваність.

Окремо слід говорити про безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України). Цей злочин розміщений законодавцем у Розділі VIII «Злочини проти довкілля». Таке місцезнаходження зазначеної норми

підтверджується проведеними науковими дослідженнями. Використання діалектичного, догматичного (формально-логічного) методів, а також системно-структурного аналізу дає змогу зробити висновок про те, що основним безпосереднім об'єктом є відносини у сфері сільськогосподарської діяльності, що є визначальним під час віднесення цієї норми до Розділу VII «Злочини у сфері господарської діяльності».

Однак усі зазначені вище злочини розрізняються за своїми об'єктивними та суб'єктивними характеристиками, при цьому мають один об'єднуючий елемент – земельні ресурси, які страждають від суспільно небезпечних посягань. Земельні ресурси розглядаються теорією і практикою і як об'єкт права земельної власності, і як об'єкт господарської діяльності, але найголовнішу та визначальну роль земельні ресурси відіграють як елемент навколишнього природного середовища (довкілля). Тому всі діяння, що посягають на земельні ресурси, повинні бути об'єднані в одній групі і логічним буде об'єднати злочини проти земельних ресурсів у Розділі VIII «Злочини проти довкілля».

ЛІТЕРАТУРА

1. Шульга А.М. Теоретичне визначення поняття злочинів у сфері земельних правовідносин (земельних злочинів) та їх ознаки. *Вісник Кримінологічної асоціації України* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 20-річчю заснування кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ 12.05.2012 р. «Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції» / МВС України; Харківський нац. ун-т внутр. справ ; Кримінологічна асоціація України. Т. 1. Харків : Золота миля, 2012. С. 210–213.
2. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.Г. Сташиса, В.Я. Тація. 4-е вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2010. 456 с.
3. Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / А.М. Бабенко, Ю.А. Вапсва, В.К. Гришук та ін. ; за заг. ред. О.М. Бандурки; МВС України, ХНУВС. Харків : Вид-во ХНУВС, 2011. 378 с.
4. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учебник / отв. редактор заслуженный деятель науки и техники Украины, доктор юридических наук, профессор Е.Л. Стрельцов. Харьков : Одиссей, 2007. 720 с.
5. Козлов А.П. Понятие преступления. Санкт-Петербург : Юридический центр «Пресс», 2004. 819 с.
6. Уголовное право. Часть общая / Н.И. Загородников, С.В. Бородин, М.И. Якубович и др. ; Высшая школа Министерства охраны общественного порядка СССР. Москва : Юридическая литература, 1966. 511 с.
7. The decriminalization. La decriminalization (Bellagio, 7–12 mai 1973). *Centro Nazionale di Prevenzione e difesa sociale*. Milano, 1975. P. 73–77.
8. Готтфредсон М., Герші Т. Загальна теорія злочину / пер. з англ. Н. Бордукова. Харків : Акта, 2000. 323 с.
9. Сухорукова С. М. Экономика и экология (политэкономический аспект) : учеб.-метод. пособие для вузов. Москва : Высшая школа, 1988. 511 с.
10. Тихий В.П., Панов М.І. Злочин його види та стадії : науково-практичний коментар. Київ : Промінь, 2007. 40 с.
11. Чорний Р.Л. Проблеми удосконалення Загальної частини Закону про кримінальну відповідальність. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 341–350.
12. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1969. 232 с.
13. Прохоров В.С. Преступление и ответственность. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1984. 136 с.
14. Дурманов Н.Д. Понятие преступления / отв. ред.: М.Д. Шаргородский. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1948. 315 с.
15. Коржанский Н.И. Очерки теории уголовного права. Волгоград : ВСШ, 1992. 89 с.
16. Бабий Н.А. Уголовное право республики Беларусь. Общая часть. Минск : ГИУСТ БГУ, 2010. 663 с.
17. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін. ; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв; наук. ред. В.А. Клименко, М.І. Мельник. Київ : Правові джерела, 2002. 432 с.
18. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 362 с.
19. Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев : Южно-Рус. кн-во Ф.А. Иогансона, 1903. 618 с.
20. Шульга А.М. Загальнотеоретична парадигма визначення земельних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 205–208. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2016/57.pdf (дата звернення: 05.07.2018).
21. Хом'яченко С.І. Поняття і види земельних правопорушень. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2000. № 8. С. 65–66.
22. Мирошниченко Н.А. Пропозиції щодо вдосконалення Кримінального кодексу України. *Вісник Південного регіонального центру НАПрН України*. 2015. № 5. С. 176–180.